

**«6D021200 – Түркітану» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін жазылған Конкабаева Назым
Нурболатовнаның «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-түркийя»
ескерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация» атты
диссертациясына ресми рецензенттің**

П І К І Р І

Зерттеу тақырыбының өзектілігі және жалпы ғылыми, жалпы мемлекеттік бағдарламалармен (практикалық және ғылым мен техника дамуының сұраныстарымен) байланысы.

Қазақ халқы көне қыпшақтардың заңды жалғасы, тарихи мұрагері болғандықтан, тілі де өзінің тарихи бастауын сол көне қыпшақ тілінен алады. Ал қыпшақтар орта ғасырларда Шығыс Еуропа мен Дунайдан бастап, Орталық Азияны, Азов теңізі жағалауын, Қырым мен Солтүстік Кавказды, Мысыр мен Сирияны, тіпті шығысында Қытай қорғанына дейінгі ұлан-ғайыр территорияны уысында ұстағаны белгілі. Әлемдік мәдениет пен өркениетке өзіндік үлесін қосқан және аса қуатты мемлекеттердің құрылуына тікелей ұйтқы болған. Қыпшақтар бұл жерлерде саяси үстемдік ғана құрып қоймай, барған жерлерінде ата дәстүрі мен салт-санасын, тілі мен ділін, мәдениеті мен өркениетін жандандыратын үлкен мәдени ошақтар қалыптастырды. Міне осы ошақтарда олардың ұлттық дүниетанымы, тілі мен әдебиеті, мәдениеті мен өнері қарыштап дамыды. Осындай қыпшақтық мәдениеттің үлкен ошақтарының бірегейі Мысыр мен Сирия жерінде Мәмлүктер билігі кезінде қалыптасты. Сондықтан да орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері арасында Мәмлүктер дәуірінен келіп жеткен ескерткіштердің алар орны ерекше. Дегенмен тіліміз бен әдебиетімізге, тарихымыз бен рухани мәдениетімізге қатысты мол мағұлмат беретін бұл жәдігерліктердің барлығы дерлік жан-жақты зерттеліп, өзімізге тиесілі сыбағамызды алдық дей алмаймыз. Сондықтан да орта ғасырларда қыпшақ тілінде жазылып, осы күнге келіп жеткен мұраларды тауып, тілдік материалдарын ғылыми айналымға енгізу және қазіргі қазақ тілімен, тарихымен және мәдениетімен сабақтастық деңгейін айшықтау осы күнгі түркітану ғылымының, соның ішінде қыпшақтану саласының ең өзекті мәселелерінің бірі болып қалуда. Олай болса мәмлүктер дәуірінен келіп жеткен «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-түркийя» атты лексикографиялық шығарманы зерттеу нысанына алып, жаңа көзқарас тұрғысынан жан-жақты зерделеген осы ғылыми жұмыстың көтерген жүгінің қаншалықты маңызды екенін түсінуге болады. Ескерткіш тіліндегі түркі сөздерін түрлі мағыналық топтарға жіктеп, ортағасырлық өзге ескерткіштермен және қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып, лексика-семантикалық талдаулар жасап шыққан зерттеуші, солардың ішінде ұлттық болмысымыз бен мәдениетіміздің айнасы саналатын этнографизмдерге арнайы лингвистикалық интерпретация жасайды. Нәтижеде қыпшақ тілінің Мысыр жеріндегі рөлі мен мәртебесі анықталып ғана қоймай, қазіргі қазақ тілімен, мәдениетімен тарихи сабақтастығы да қарастырылады. Бұл да өз кезегінде зерттеу жұмысының «Мәңгілік ел» идеясымен, «Мәдени мұра»,

«Рухани жаңғыру», «Халық тарих толқынында» секілді мемлекеттік бағдарламалармен тығыз байланысты екенін көрсетеді.

Сондықтан да зерттеу жұмысының нәтиже-қорытындылары қыпшақ тілдерінің, соның ішінде қазақ тілбілімінің жекелеген салаларының тарихын анықтауға және тіліміздің этнолингвистикалық, лингвомәдени қырларын айшықтай түсуге үлес қосады деп есептейміз.

Диссертацияға қойылатын талап деңгейіндегі ғылыми нәтижелері.

Конкабаева Назым Нурболатовнаның «Ат-Тухфа аз-закія фи әл-луғат ат-түркийя» ескерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация» атты диссертациялық жұмысы ғылыми дәрежелер беру ережелерінің талаптарына сәйкес келеді. Ортағасырлық «Ат-Тухфа» ескерткішіне кешенді талдау жасауды мақсат етіп алған ізденуші мынадай нәтижелерге қол жеткізген:

1-ші ғылыми нәтиже. Ортағасырлық «Ат-Тухфа аз-закія фи әл-луғат ат-түркийя» жазба ескерткішінің түпнұсқасына тікелей палеографиялық талдау жасай отырып, оның жазылған жері мен уақытын анықтайды.

2-ші ғылыми нәтиже. Ізденуші «Ат-Тухфа» қолжазбасындағы түркі сөздерін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып, лексика-семантикалық талдау жасайды және ескерткіш тіліндегі қыпшақтық, оғыздық және қарлұқтық элементтерді ажыратады;

3-ші ғылыми нәтиже. Ізденуші ортағасыр мен қазіргі дәуірге ортақ, мағынасы да, тұлғасы да толық сәйкес келетін лексикалық параллельдерді саралап көрсетіп, оларға салыстырмалы-тарихи интерпретация жасайды.

4-ші ғылыми нәтиже. Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да тұрмыс тіршілігінде ерекше орын алатын «жылқы» және «ит» сөздеріне қатысты «Ат-Тухфада» кездесетін атауларға жан-жақты талдау жасай отырып, ол сөздердің лингвомәдени қырларын ашады.

5-ші ғылыми нәтиже. «Ат-Тухфа» тілінде кездесетін, көшпелі түркі халықтарының ұлттық мәдени болмысының көрінісі іспетті және өзге тілде тура баламасы жоқ этнографизмдер сараланып, арнайы талданады және Мысыр қыпшақтарының этномәдени ерекшеліктері сипатталады.

Ізденуші диссертациясында тұжырымдалған әрбір нәтиженің, тұжырымдары мен қорытындыларының негізделуі және шынайылық дәрежесі.

1-ші ғылыми нәтиже шынайы және дәлелденген, шетелдік кітапханалар мен мұрағаттар қорындағы «Ат-Тухфа» қолжазбасына қатысты еңбектер жан-жақты зерделеніп, қолжазбаның жазылған жері мен уақыты жайында ізденуші өзіндік тұжырым жасаған. Түпнұсқаның факсимилесіне толықтай сипаттама беріп, «Ат-Тухфаға» тән ерекшеліктерді айқындалған.

2-ші ғылыми нәтиже шынайы және дәлелденген, қолжазба тіліндегі түркі сөздерін қазіргі түркі тілдерімен салыстырыла отырып, олардың диалектілік негіздері анықталған. Еңбектің оғыз және қарлұқ элементтері аралас қыпшақ тілінде орындалғаны, дегенмен «й» тілді ескерткіштер қатарына жататыны нақты тарихи лингвистикалық фактілермен дәлелденген.

3-ші ғылыми нәтиже шынайы және дәлелденген, ізденуші «Ат-Тухфа» тіліндегі тілдік бірліктерді көне және орта ғасыр ескерткіштерімен және қазіргі түркі тілдерімен әрі синхрондық, әрі диахрондық тұрғыдан салыстыра талдау нәтижесінде қол жеткізген.

4-ші ғылыми нәтижеде шынайы және дәлелденген, көшпелі халықтардың өмірінде үлкен рөл атақаратын жылқы малы мен тұрмыс-тіршілігінің ажырамас бір бөлігі саналатын итке қатысты атауларға арнайы талдау жасай отырып, түркілердің дүниетанымы, салт санасы мен дәстүрінің шынайы көрінісі айшықталған.

5-ші ғылыми нәтиже шынайы және дәлелденген, арабша-қыпшақша «ат-Тухфа» сөздігінде кездесетін этнографиздердің орта ғасырдағы мәмлүк жерін мекен еткен қыпшақтардың наным-сенімі, мәдениеті, шаруашылығы, дәстүрі, соғыс және зергерлік өнері, қоршаған ортасы туралы құнды деректер беретіндігі қазіргі түркі тілдері материалдарымен салыстыру арқылы дәлелденген.

Ізденушінің диссертациясында тұжырымдалған әрбір ғылыми нәтиже (қағида) мен қорытындының жаңашылдық деңгейі.

1-нәтиже – біршама жаңа деуге болады. Себебі «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-туркийя» ескерткішінің қолжазбасына бұған дейін де қазақ және өзбек ғалымдарының зерттеулерінде жан-жақты сипаттама беріледі. Алайда ізденуші қазақ ғалымдары арасында алғаш рет түпнұсқаға палеографиялық талдау жасау нәтижесінде жазылған жері мен уақытын анықтаған.

2-нәтиже – жаңашылдығы жоғары. себебі «Ат-Тухфа аз-закия фи әл-луғат ат-туркийя» ескерткішіндегі түркі сөздері бұрын да түрлі мағыналық топтарға бөліп зерттелгенімен, ізденуші оларды өзге түркі тілдері материалдарымен салыстыра отырып, олардың белгілі бір тобына лексика-семантикалық талдау жасаған және ол сөздердің диалектілік негіздерін анықтаған.

3-нәтижені ішінара жаңа. Себебі, орта түркі тілі мен қазіргі дәуірге ортақ, мағынасы да, тұлғасы да толық сәйкес келетін сөздер «Ат-Тухфадан» өзге ортағасырлық ескерткіштердің тіліне қатысты зерттеулерде де қарастырылған. Дегенмен ізденуші оларды лексикалық параллельдер ретінде саралап, салыстырмалы тарихи интерпретация жасаған.

4-нәтиже жаңа болып табылады. Себебі, ескерткіш тілінде кездесетін жылқы малына және итке қатысты атауларға кешенді семантикалық талдаулар жасау арқылы, ол сөздердің лингвомәдени қырлары ашылған, көшпелі түркі мәдениетінің араб жеріндегі көрінісі айқындалған.

5-нәтиже жаңа. Себебі, ізденуші «Ат-Тухфа» ескерткішіндегі түркі халқының рухани және материалдық мәдениетінің көрінісі саналатын этнографизмдерге арнайы талдау жасау арқылы, Мысыр жеріндегі қыпшақтардың этномәдени ерекшеліктерін анықтауға талпыныс жасаған.

Алынған нәтижелердің практикалық және теориялық маңыздылығы.

Ізденуші зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелер орта түркі тілі мен ескі қыпшақ тіліне қатысты зерттеулердің мазмұнын толықтыра түседі.

Ғылыми жұмыстың материалдарын жоғары оқу орындарында шығыстану, деректану, түркітану, қыпшақтану мен лингвистика салалары бойынша бакалаврлар мен магистранттар үшін арнайы курстарды оқытуда, дәрістер мен семинар сабақтарын жүргізуде және «Ортағасыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты элективті курстарда пайдалануға болады. Осыған орай, ізенушінің қол жеткізген ғылыми тұжырымдары мен нәтижелерінің теориялық және практикалық маңызы зор деп айта аламыз.

Диссертацияның негізгі қағидасының, нәтижесінің, тұжырымдары мен қорытындыларының жариялануының жеткіліктігіне растама.

Диссертациялық зерттеу нәтижесінде қол жеткізілген негізгі тұжырымдар мен қорытындылар бойынша отандық және шетелдік басылымдарда, түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференциялар жинағында 12 ғылыми мақала жарияланған:

1. The concept «horse»: on the basis of the monument «at-Tuhfa az-zakiya fil-lugat at- turkiyya». // Man In India, 96 (10), 3939-3956p.

2. Ономастикалық кеңістік: Ат-туһфа аз-закия фил-луғат ат-түркийя. // ҚазҰУ хабаршысы, шығыстану сериясы. 2015. №5 (75), 230-236 б.

3. Ат-туһфа аз-закия фил-луғат ат-түркийя ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. // ҚазҰУ хабаршысы, шығыстану сериясы. 2015. №4, 220-226 б.

4. Ат-туһфа ескерткішіндегі түр-түс семантикасы: салыстырмалы-тарихи аспект. // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау Мемлекеттік университетінің хабаршысы, филология сериясы. 2015. №2, 81-85 б.

5. Китаб ат-тухфат-уз-закыйя фил-луғат-ит-туркийя»: лингво-дерекнамалық экскурс. // Лингвистикалық мұра және жаңа заман үрдісі: Тіл, әдебиет, мәдениет атты халықаралық ғылыми форум. – Алматы, 2 сәуір 2015 ж. – 99-103 б.

6. Лексико-семантический анализ лексемы лошадь (ат) в памятнике «ат-тухфа аз-закия филлуғат ат-туркийя». // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России Материалы XV Всероссийской научной конференции, проводимой в рамках IV Всемирного курултая башкир и посвященной юбилею доктора филологических наук, профессора Ф. Г. Хисамитдиновой. – Россия, Уфа, 20 ноября 2015 г. – 124-126 с.

7. Ат-туһфа аз-закия фил-луғат ат-түркийя ескерткішіндегі аң атаулары. // «ҮІ. Құрышжанов оқулары» атты дәстүрлі халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Алматы, 25 қараша, 2015 ж. – 317-320 б.

8. Historical excursion of the medieval monument «at-tuhfa az-zakiyya fil lugat at-turkiyya» // VII International Conference "Global Science and Innovation". – USA, Chicago, March 23-24, 2016. – 72-76 p.

9. «Ат-туһфа аз-закия фил-луғат ат-түркийя» ескерткішіне тарихи-лексикалық талдау // «Мәңгілік елдің мәңгілік тілі» халықаралық симпозиум материалдары. – Астана, 24 қараша, 2016 ж. – 26-27 б.

10. «Ат-тухфа аз-закия фил-луғат ит-түркийя»: ит атауына байланысты тілдік бірліктер // «Қазіргі заманғы түркітану» атты халықаралық ғылыми-

әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, 17 қараша, 2017 ж. – 59-64 б.

11. Turkic Ethnic Realities in the Medieval Manuscript of Kipchak Origin //IRA-International Journal of Education & Multidisciplinary Studies. Studies (ISSN 2455-2526), 12(3), – 54-60p.

12. «Ат-туһфа аз-закия фи әл-луғат ат-түркийя» ескерткіші: этнонимдер интерпретациясы // «Орталық Азия елдерінің араб әлемімен тіл, тарих және мәдениет салаларындағы байланысы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 19 қараша, 2019 ж. – 170-174 б.

Диссертацияның негізгі қағидалары, нәтижелері мен қорытындыларының жариялануы жеткілікті деп есептейміз.

Диссертация мазмұнындағы және рәсімдеуіндегі кемшіліктер мен ұсыныстар.

1. Диссертацияның 38 бетінде сөз басында әлиф маддың орнына екі әлиф таңбасының қолданылғаны және мұның созылыңқы оқылатыны айтылады. Жалпы түркі тіліндегі жүйелі созылыңқы дауыстылар екінші дәрежелі, яғни белгілі бір дыбыс тіркестерінің ықшамдалуынан пайда болған. Ал мұнда сөздің басқы позициясындағы *a* дыбысының барлығы жүйелі түрде солай берілген. Егер еңбектің тілі қыпшақ тілі болса мұны созылыңқы дауысты дегеннен гөрі орфографиялық ерекшелік деп көрсеткен дұрыс сияқты. Өйткені жұмыстың 39 бетінде кей түркі сөздерінің соңында әлиф таңбасы жазылатыны, алайда оқылмайтыны жайында айтылған. Бұл да сол секілді осы ескерткішке тән емілелік ерекшелік болуы мүмкін ғой. Егер бұл шынымен созылыңқы дауысты болса, өте маңызды әрі күрделі фонетикалық құбылыс. Бұл жан-жақты зерделеніп, дәлелденуі тиіс еді.

2. Қолжазбағы сөздерді транскрипциялауда біршама жүйесіздіктер кездеседі:
а) Сөздің басқы позициясындағы қос әлиф таңбасы бір жерде жай ғана *a* әрпімен берілсе (*altışar*, *ata*, *ana*), бірде *ā* әрпімен (*ālīñiz*, *āyārdi*), енді бірде қос *aa* таңбасымен беріледі (*āārli*, *āāzdī*).

ә) Араб әліпбиіндегі *ʿ* әрпі түркі сөздеріндегі *ы, і, й*, және қысаң *е* сияқты төрт дауысты дыбысты таңбалайды. Нақты қай дыбыс екені контекстегі мағынасына қарай ажыратылады. Алайда сөздердің құрамындағы *ы* және *й* дыбыстары да көп жағдайда *і* әрпімен берілген. Бұл өз кезегінде буынның сапсының бұзылуына және сөздің дұрыс оқылмауына себеп болған: *isırqa* (*ısrqa*), *kabin* (*qabın*); *qimiz* (*qımız*); *jil* (*jıl*); *qara uuz* (*qara jüwüz*); *kuiuz* (*kijiz*); *qaišqa* (*qajışqa*) тб.

б) Кей сөздердің құрамындағы жуан дауыстылар жіңішке, ал кейде керісінше жіңішке дауыстылар жуан дауыстымен берілген. Араб әліпбиінде буынның жуан жіңішкелігі дауыссыз дыбыстың сапасына қарай айқындалатыны белгілі. Алайда көп жағдайда ескерілмеген сияқты: *kulka* (дұрысы *kölge* (көлеңке); *kukrak* (*kükre*k (найзағай); *dukta*, *tujma* (*dügme*, *tüjme* (түю); *ānuk* (*enik* (күшік); *duba* (*döbe* (төбе) тб. Жалпы түркітануда орта ғасыр жазба ескерткіштері мәтінін транскрипциялауда А. Зайончковский, Е. Фазылов, А. Боровков секілді ғалымдардың транскрипция үлгілері қалыптасқан. Солардың бірі негізге алынуы керек еді.

3. Еңбек авторының түрікмен және татар сөзі деп көрсеткен сөздер де диссертацияда кірме сөздер ішінде қарастырылады. Бұл сөздер кірме сөздер қатарына жатпайды. Бәлкім диалектизм ретінде бөлек көрсетуге болатын шығар. Сондай-ақ *сүңүк (сүйек), түгді, дүгді (түйді), бойнұз (мүйіз), көңлек (көйлек)* секілді сөздер де өзге тілден енген сөздер деп көрсетілген. Нақты қай тілден екені айтылмайды. Алайда бұл сөздер көне түркі дәуірінен бері қолданылып келе жатқан төл сөздеріміз емес пе? Егер шын мәнінде кірме элемент болса және оның нақты қай тілден екені анықталса елеулі жаңалық болар еді.

4. Ескерткіш тіліндегі кей сөздерге лингвистикалық интерпретация жасалғанда көбіне сөздің өзі емес, мағынасы негізге алынып, басқа түркі тілдерімен салыстырғанда да сол мағынаға келетін басқа басқа сөздер беріліп отырған. Мысалыға *тон* сөзіне қатысты *қаз. – тон; ұйғ. – үстки кийим; қырғ. – тыш кийим; қ.қалп. – сыртқы кийим; түр. – палто* тб. Сондай-ақ *көбелек (um), табалдырық (ағаш кебіс)* сөздеріне қатысты қазіргі түркі тілдерінде кездеспейді деп өтіп кетеді. Керісінше *тон, көбелек, табалдырық* сөздерінің өзі негізге алынып, ескерткіштер мен қазіргі түркі тілдерінде қалай тұлғаланатыны, мағыналарындағы айырмашылықтар салыстырылғанда бұл сөздердің табиғаты, даму механизмі секілді көптеген қырлары айшықталар еді.

Алайда аталған ескертулер мен кемшіліктер ұсынылып отырған зерттеу жұмысының жалпы мазмұны мен құрылымына, тақырыптың өзектілігіне, теориялық және практикалық құндылығына нұқсан келтірмейді деп есептейміз.

Диссертация мазмұнының Ғылыми дәреже беру ережелерінің талаптарына сәйкестігі.

Конкабаева Назым Нурболатовнаның «6D021200-Түркітану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Ат-Тухфа аз-закія фи әл-луғат ат-түркийя» ескерткішіне тарихи-лингвистикалық интерпретация» атты диссертациялық жұмысы ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің талаптарына толығымен сәйкес келеді және оның авторы «6D021200-Түркітану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға лайық деп бағаланады.

Ресми рецензент

**С. Демирель атындағы университет
«Тілдік білім беру» кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты**

Қ.А. Садықбеков

15.06.2020 жыл

Қалдыраметов
15.06.2020.